
מ. פרידמן, חברה במשבר לגיטימציה - היישוב הישן האשכנזי 1900-1917

יוסף שלמון

Zion / ציון, Vol. ג (תשס"ג), חוברת ד', (ס"ח), pp. 523-527

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039110>

Accessed: 28/11/2011 05:28

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

מנחם פרידמן, חברה במשבר לגיטימציה – היישוב הישן האשכנזי 1900–1917,
מוסד ביאליק, ירושלים תשס"א, 179 עמ'

במהלך שנות השבעים של המאה הכ' נכתבו באוניברסיטה העברית מספר עבודות דוקטור בתחום ההיסטוריה של היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופה המודרנית, וביניהן עבודת הדוקטור של מנחם פרידמן 'חברה ודת, האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, תרע"ח–תרצ"ו', שנכתבה בהדרכתו של פרופ' יעקב כ"ץ, והופיעה כספר בהוצאת יד יצחק בן-צבי בשנת תשל"ח. זה היה חיבור חלוצי, אשר דן בחברה שלא הצטרפה למאמץ הציוני לבניית ארץ ישראל בתקופה המנדטורית, חברה ששמרה בעצם על דפוסייה מהתקופה העות'מאנית. הספר שלפנינו, 'חברה במשבר לגיטימציה', חוקר את השורשים ההיסטוריים של החברה שתיאר פרידמן בספרו הראשון.

בשנות השבעים יזמה האקדמיה הלאומית למדעים פרסום סדרת ספרים על ההיסטוריה של היישוב היהודי בארץ מאז העלייה הראשונה, במתכונת ספרי ההיסטוריה של קיימברידג'. עריכת הכרך על התקופה העות'מאנית נמסרה לידי של ישראל קולת מהאוניברסיטה העברית. האקדמיה למדעים גייסה לשם כך חוקרים צעירים, שהחלו את דרכם במהלך שנות השישים והשבעים. במסגרת יזמה זו נגבקש מנחם פרידמן, מחבר ספרנו, לכתוב את סיפור היישוב היהודי האשכנזי בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית (1914–1900).

בשנות השבעים והשמונים חלה התפתחות גדולה בחקר ארץ ישראל ויישובה, עם הוצאת הסדרה 'ההיסטוריה של ארץ ישראל', בעשרה כרכים, בשיתוף הוצאת כתר ויד יצחק בן-צבי (1981–1985), בעריכתו של יעקב שביט. יש לציין שמאז שנות התשעים ניכרת התמתנות בחקר ארץ ישראל, אם כי עדיין מופיעים פה ושם מחקרים שנכתבו בשנות השבעים והשמונים. דוגמה לכך הוא מחקרו של מנחם פרידמן, שהופיע בירושלים בהוצאת מוסד ביאליק בשנת 2001, עשרים שנה אחרי שנכתב לראשונה. העיכוב בהוצאה לאור של מחקר זה נתן למחברו הזדמנות להפכו לספר ולעדכנו לאור מה שהתפרסם בשני העשורים האחרונים. ייתכן אפוא שמעז יצא מתוק.

מחקרו של פרידמן הוא המשך תמטי וכרונולוגי למאמרי היישוב האשכנזי העירוני בארץ ישראל: 1880–1903, שהופיע בכרך הראשון של הסדרה שהוציאה האקדמיה למדעים: 'תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית' (תש"ן). מהשוואה בין שני המחקרים עולה שכל אחד מאתנו הבלית נושאים אחרים. אני הבלטתי את מבנה ה'חלוקה' והכוללים, את החינוך ומוסדותיו, את היישוב החדש בערים ואת יחסי הגומלין שבין שני היישובים. לעומת זאת פרידמן העלה את השאלות של לגיטימציה ודימוי עצמי, את המשברים הכלכליים, את יחסי היישוב הישן עם התפוצה היהודית, את ההתמודדות עם החילון, את הרבנות ומבנה הנהגת הציבור ואת שקיעתו של היישוב הישן. התיאור שלי היסטורי-כרונולוגי ושל פרידמן סוציולוגי-אנתרופולוגי. הדיון שלי יותר פרטני ושל פרידמן יותר אנליטי. אין ספק ששני המחקרים משלימים יפה זה את זה.

פרידמן שם לו למטרה 'לנתח את המבנה החברתי-כלכלי ופוליטי של היישוב הישן האשכנזי בין השנים 1917–1900, וחיבורו מתרכז במשבר הלגיטימציה של יישוב זה בעיני תומכיו בחוץ לארץ. הוא פותח את חיבורו בתיאור המשבר הכלכלי-החברתי של היישוב האשכנזי סביב שנת 1900, שאותו הוא תולה בהתמוטטות בנק המבורגר בעקבות פשיטת הרגל של עיזבון ביניש סלאנט. תיאור של תהליך באמצעות מקרים פרטיים הוא יותר ממש, אבל הקורא צריך להיות מודע לתהליך כולו ולא

רק לפרטיו. המשבר המתואר היה הרבה יותר רחב, והוא נעוץ בכך שהיישוב היהודי בארץ ישראל גדל כמעט פי שלושה מאז שנות השבעים, אף שמקורות התמיכה לא גדלו בקצב כה מהיר. הירידה הגדולה מן הארץ, בעקבות השפל הכלכלי, החלה כבר בסוף שנות התשעים.

פרידמן דן בהרחבה בהבחנה שבין 'יישוב ישן' ל'יישוב חדש'. לדעתו, כל הגדרה של הישן צריכה לקחת בחשבון את מרכיב התמיכה שבשיטת ה'חלוקה'. הגדרת הישן אצל פרידמן מתמקדת ב'מסגרת המוסדית המבקשת לקיים חברה שלמה העוסקת ב'חיי עולם' – תפילה, לימוד תורה וחיי קדושה ופרישות בארץ הקודש' (עמ' 2-3). נראה לי כי העתקת הדיון מן התכנים הערכיים אל המסגרות המוסדיות אינה פוטרת אותנו מבחינה ערכית של היחס בין שני היישובים, שכן, על פי הראייה ההיסטורית, הערכים הם שיוצרים את המסגרות המוסדיות.

פרידמן טוען שקשייו של 'היישוב הישן' נבעו מכך שלא מילא את חלקו ביחסים שבינו לבין התפוצה היהודית. 'היישוב הישן' של סוף המאה ה'י"ט וראשית המאה ה'כ' לא נעשה מרכז רוחני-דתי של יהדות העולם' (עמ' 4), ועל כן איבד את הלגיטימציה שלו בעיני יהודי העולם. זו התזה המרכזית של החיבור.

פרידמן חוזר לטענה שכבר העלה לפני שנים, כי ישיבות 'היישוב הישן' לא הצמיחו גדולי תורה, וכך התערערה הלגיטימציה של היישוב בארץ ישראל בעיני יהודי התפוצות, מממני ה'חלוקה'. על טענות אלה של פרידמן ניתן לערער מכמה פנים. ראשית, היישוב היהודי בארץ ישראל בסוף שנות התשעים מנה כחמישים אלף נפש, ואילו היישוב היהודי ברוסיה ובפולין מנה למעלה מחמישה מיליון. למה להניח שהיישוב בארץ היה מסוגל לעלות בכוחו ובהשפעתו על היישוב ברוסיה ובפולין ולשמש לו מרכז רוחני? יתר על כן, האם היישוב היהודי במזרח אירופה בתקופה האמורה שימש מרכז רוחני ליהודי העולם? מבחינת היצירה התורנית, יש לזכור שהחיבור החשוב 'שדי חמד', אנציקלופדיה הלכתית מקיפה שאין דומה לה בספרות התורנית עד לזמנה, נכתב בארץ ישראל בתקופה האמורה בידי הרב חזקיה מדיני. גם פרסומי התורניים של הרב יחיאל מיכל טיקוצינסקי, תלמיד ישיבת 'עץ חיים' שעמד לימים בראשה, ובכלל זה לוח המנהגים שפרסם מדי שנה בשנה וספרו 'גשר החיים' על הלכות אבלות, היו מפעל תורני בעל השפעה רבה. אף לחיבוריו ההלכתיים וההגותיים של הרב א"ה קוק הייתה השפעה ניכרת על הפסיקה ההלכתית בארץ ישראל ועל מעמד התורני של יהודי ארץ ישראל בעיני יהדות התפוצות. גם ספרות המחקר בתחום מדעי היהדות, תחיית הלשון העברית וכתבי העת והספרות היפה שהתחברו בארץ בתקופה האמורה זכו למעמד נכבד, ולא היה בהם כדי לבייש את יהודי ארץ ישראל בפני אחיהם במזרח אירופה, אם כי הם לא צמחו מתוך היישוב הישן.

ומה בדבר הטענה שהישיבות בארץ ישראל לא הצמיחו גדולי תורה? יש לזכור שבישיבות אלה צמחו רבנים כמו הרב טיקוצינסקי שהוזכר קודם לכן, הרב צבי פסח פרנק, רבה של ירושלים בין שתי מלחמות העולם, משה בלוי, יו"ר הסתדרות אגודת ישראל, או הרב יעקב משה חרל"פ, ראש ישיבת 'מרכז הרב'. אכן, לארץ ישראל באו רבנים ידועי שם ממזרח אירופה, והיה קשה לחכמים המקומיים להתחרות בהם. לארץ ישראל עלו, בין השאר, הרבנים משה נתניהו כהניו, יהושע לייב דיסקין ויוסף חיים זוננפלד, יצחק בלור וחיים ברלין, הרב החסיד שניאור זלמן לידער-פרדקין, הרב אליהו דוד רבינוביץ-תאומים (האדר"ת), והרבנים א"ה קוק ואיסר זלמן מלצר. רבנים אלה לא היו קוטלי קנים, ואף על פי כן כבשו להם חכמים ילידי ארץ ישראל את מקומם. מארץ ישראל יצאו רבנים לא מעטים לתפוצות, ודי להזכיר את הרבנים חיים הירשנזון בניו ג'רסי, דב בער אברמוביץ

בסנט-לואיס, ישעיה רפאלוביץ בברזיל, ישעיה זילברשטיין בהונגריה וישראל פורת בקליבלנד כדי להיווכח שהתמונה מורכבת יותר. יש לקחת בחשבון את הזמן שעבר מהקמת הישיבות בליטא בראשית המאה ה'ט עד להקמת הישיבות הליטאיות בארץ, בשנות השישים של אותה המאה. יצירת אליטה רבנית דורשת זמן, והקיבוץ היהודי במזרח אירופה הקדים בשישים שנה את היישוב היהודי בארץ ישראל.

כישלון 'היישוב הישן' נעוץ יותר בשינוי ערכים ביהדות הגולה, בעקבות עליית ההשכלה, הציונות והסוציאליזם היהודי, ובשל תהליך החילון בכללו – שבמסגרתו היה קשה להגן על הקיום המסורתי של 'היישוב הישן'. כפי שפרידמן עצמו קובע בסיום ספרו: 'תהליך החילון והמודרניזציה שבא על הישוב עם הכיבוש הבריטי (1917–1918) דחק את נאמני המסורת לצדי ההיסטוריה היישובית' (עמ' 134).

פרידמן מדגיש כאמור את התמורה המעטה שנתנו יהודי ארץ ישראל לאחיהם בחוץ לארץ, אף שהם נתמכו על ידם. ואולם קשה לאמוד את גודל הנתינה מול גובה התמיכה, בגין תמורות רגשיות וזהותיות שאין ניתן לכמתן. די אם נציין ש'היישוב הישן' גדל בתקופה האמורה כמעט כפליים (עמ' 51), כדי להבין מדוע כה מסובך החשבון של 'קח ותן' בסוג כזה של יחסים. פרידמן טוען שירושלים לא הפכה מרכז של לימוד תורה ואל ישיבותיה לא נהרו צעירים מכל רחבי העולם היהודי, אבל נהירה אל מרכזי תורה התפתחה בתקופה מאוחרת יותר, בעיקר בין שתי מלחמות העולם. גם הישיבות במזרח אירופה לא משכו אליהן לומדים מחוץ לתחומן בתקופה האמורה.

זאת ועוד, יש להבחין בין הישיבות האשכנזיות לספרדיות בארץ. בזרם האשכנזי בירושלים למדו כשמונה מאות בחורים בתקופה האמורה. זה הוא מספר מרשים למדי אם נזכור שהיישוב האשכנזי בירושלים בשלהי המאה ה'ט מנה שישה-עשר אלף נפש בקירוב. מספר הלומדים גבוה עשרות מונים ממספרם היחסי במזרח אירופה. נראה שפרידמן הלך בעקבות ספרות הפולמוס נגד 'היישוב הישן', שנכתבה בידי גורמים שונים, כולל הציונים בחוץ לארץ והעולים לארץ, שהקניטה את היישוב הזה כאילו אין תלמודו בידו. טענות מעין אלה נשמעו גם במסגרת הפולמוסים הפנימיים שהתנהלו בתוך 'היישוב הישן'. אכן, דומה שההישגים של הישיבות הליטאיות לא פסחו על הישיבות הירושלמיות (עמ' 54).

פרידמן מצליח לצייר ביד אמן את דמויותיהם של הרבנים סלאנט ודיסקין, שני האישים הבולטים בציבור היהודי האשכנזי בירושלים ברבע האחרון של המאה ה'ט (עמ' 91–101). כמו כן תיאר את האדר"ת ואת ר' חיים ברלין, שני רבנים שהיו אמורים להחליף את קודמיהם אך הדבר לא עלה בידם (עמ' 101–106). תיאור בתי הדין של העדה האשכנזית מוסיף חוליה חשובה להצגת ניהולו של 'היישוב הישן', מורכבותו והעדר סמכות מרכזית אחת בתוכו (עמ' 106–110).

ואכן, יצירתה של חברה מודרנית אלטרנטיבית ל'יישוב הישן' בארץ ישראל בדמות החברה הלאומית, בתי הספר המודרניים והחברה הספרדית, שגילתה פתיחות רבה יותר למודרנה – כל אלה יצרו איום על הלגיטימיות של היישוב הישן האשכנזי. בארץ ישראל פעלו גורמים יהודיים שונים כמו בתי רוטשילד, התאחדות החרדים בגרמניה, ארגוני כ"ח ו'עזרא', חובבי ציון, המושבות ולאחר מכן הציונים המדיניים. כל אלה ערערו על דרכו של 'היישוב הישן'. ולמרות הכול: 'המבנה החברתי-כלכלי של היישוב הישן היה יציב דיו כדי לרתק אליו את מרביתם של אלה המזוהים אתו' (עמ' 13).

הפרקים העוסקים בהתפתחות הכלכלית של היישוב הם בין היפים ביותר בספר. פרידמן משחזר

את חיי היומיום של יהודי הארץ ומיוחד לכלכלה מקום נכבד בתיאורו. הוא משרטט באופן ציורי את הפיכת הכלכלה היישובית לכלכלה נורמלית, כבר בשנות התשעים של המאה ה'י"ט: עלייה במספר התיירים, סלילת מסילת הברזל לירושלים (1892), בנייה למגורים מחוץ לעיר העתיקה, הקמתם והתפתחותם של הבנקים המבורגר ופרוטינגר, ויזמות פרטיות. הוא מתאר גם את הארגונים הפילנתרופיים היהודיים שפעלו בתחום החינוך והבריאות (עמ' 14-15). שיתוף הפעולה בין 'היישוב הישן' לבנק אפ"ק הציוני מלמד לדבריו שאין לכלכלה גבולות אידאולוגיים וחברתיים (עמ' 19-20). מתיאורו עולה ששימוש בשטרות ובכסף מנייר יצר בעיות מיוחדות (עמ' 24). פרידמן מתאר גם את ההגירה מהארץ בעקבות המשברים הכלכליים (עמ' 46-50), תופעה שלא נתנו עליה את הדעת די הצורך במחקר. השפעת אגודות סתר כמו בני ברית, אחוזה ובנייתורה (עמ' 59-63) על החיים זוכה פה להארה חדשה.

תיאור ההשכלה הירושלמית בין 'ישן' ל'חדש' (עמ' 64-73) מאלף ביותר. יחסי הקרבה וההתרחקות בין שני הנציגים הבולטים של ההשכלה הירושלמית, אפרים כהן ודוד ילין, המבוססים על המתח שבין הגישה הלאומית לגישה האנטי לאומית, מתוארים בהשראה רבה. פרידמן גם מציג יפה את גווניה וגווני גווניה של ההשכלה הירושלמית, תיאור השופך אור על התופעה המשכילית בכללה. הוא גם מסמן את יחסי הגומלין שבין מי שכונו 'משכילים' לבין המסורתיים ב'יישוב הישן', ומראה עד כמה היו הגבולות ביניהם מטושטשים הלכה למעשה, ועד כמה נזקקו אלה לאלה (עמ' 68-69). כמו כן הוא מתאר את ההשכלה הרדיקלית ואת התנצחותה עם ההשכלה המתונה, על השבר העמוק שנתגלע ביניהן (עמ' 69-73).

פרידמן טוען שלמרות התלות הגוברת של אנשי 'היישוב הישן' במשכילים ובארגונים הפילנתרופיים, עדיין 'הצליח היישוב הישן האשכנזי עד למלחמת העולם הראשונה להגן על עמדותיו ולמנוע במידה מרובה את הסחף משורותיו' (עמ' 73). ההסבר לכך שהישרדות של 'היישוב הישן' הוא ש'היישוב החדש', על מוסדותיו השונים, לא הבטיח לנאמניו תמורה גדולה יותר. רק עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה וצמצום מקורותיו הכספיים של 'היישוב הישן' יכול היה 'היישוב החדש' לפרוץ וליטול את ההנהגה לידי. נכון הוא שמקורות הקיום היו גורם בעל משקל במאבק על ההנהגה, אבל יש להוסיף לכך את התייצבות הממשל המנדטורי לצד 'היישוב החדש', תמורה שהכריעה את מאבק הכוחות שבין שתי הקבוצות.

הפרק העוסק ב'חברה בתמורה אל מול התרבות הלאומית החילונית' (עמ' 73-79) מסכם יפה את החששות של בני 'היישוב הישן' מפני הציונות החילונית הפורצת לארץ, בפרט בתקופת העלייה השנייה (עמ' 80-83). התגובות הגיעו לידי אבסורד כה קיצוני עד שהעיתונות של 'היישוב הישן' צידדה בחברת 'עזרא' במלחמת השפות, בטענה שהגורמים החילוניים המניפים את דגל העברית מסוכנים יותר ליהדות הישנה. לא הכול הסכימו עם עמדות אלה גם בקרב אנשי 'היישוב הישן'. ואולם, אפילו רב מתון כ'מ' טיקוצינסקי מלין על שינוי הערכים שהביאו הציונים אל היישוב (עמ' 75). פרידמן משכיל להצביע על תחושת החירום בקרב אנשי 'היישוב הישן' למול הציונות הרדיקלית, שהציעה לדבריהם אלטרנטיבה למסורת. פרידמן מחזק בתיאור זה את טענתו, שהקו החוצץ בין שתי הקבוצות היה בסופו של דבר החילון ('י' שלמון, 'תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של שנות התשעים', קתדרה, 12 [תשל"ט], עמ' 4-33).

מנהיגי מפלגות הפועלים החלו להמריד את הפועלים ב'יישוב הישן' והדבר גרם לשתי שביתות

בבתי הדפוס בירושלים (1902, 1908). התפתחות זו עוררה דאגה רבה יותר בלב אנשי 'היישוב הישן', שהנה החדשים מביאים אתם לארץ לא רק חילוניות כי אם גם סוציאליזם כוחני וטרוריסטי (עמ' 82). הדבר גרם להזדהות גוברת עם הישן, ובעיקר להתנגדות למפלגות השמאל גם מצד בעלי בתים ציונים, כמו הסופר מרדכי בן הלל הכהן והבנקאי זלמן דוד לבונטין. אף נוצרו בריתות חדשות, שטשטשו עוד יותר את המפריד בין הישן ל'חדש' לאור האינטרסים המשתנים. מחד גיסא, מגזרים שונים של 'היישוב הישן' הצטרפו ל'יישוב החדש' עוד בסוף התקופה העות'מאנית, כמו אלה שעמדו בראש תנועת 'המזרח' בארץ. מאידך גיסא, היו מגזרים ב'יישוב החדש' ששיתפו פעולה עם 'היישוב הישן' כנגד מגזרים אחרים ב'יישוב החדש'. פרידמן תורם תרומה חשובה לאיוון התמונה ולהצגת מורכבותה (עמ' 82-90).

שקיעת 'היישוב הישן' בעקבות מלחמת העולם הראשונה היא סוף טרגי לסיפור הירואי של הישרדות היהודים בארץ ישראל בתקופות קשות ובתנאים כמעט בלתי אפשריים. הסיבות לשקיעה הן בעיקרן חיצוניות. צמצום התמיכה הנחית מכת מוות על 'היישוב הישן', בשל התלות המלאה שלו בתומכיו בחוץ לארץ. עם כניסתו של הגורם הציוני לזירה, על כנפיה של המעצמה המנדטורית, השתנו יחסי הכוחות בין שתי הקבוצות וכך הוכרעה המערכה ביניהם (עמ' 117-121). פרידמן מצביע על ראשית השקיעה עוד ב'מלחמת השפות', כאשר 'היישוב הישן' תמך כאמור באופן פרדוקסלי בחברת 'עזרא' ובנציגה בארץ אפרים כהן-רייס, נגד 'היישוב החדש' הלאומי, שמייצגו בפולמוס היה דוד ילין, יוצא 'היישוב הישן'. אנשי 'היישוב הישן' לא העריכו נכונה את משקל הכוחות הלאומיים שפרצו לזירה, ולא הבינו שעמידה נגדם חסרת סיכוי לאור שינוי הערכים בחברה היהודית, גם בארץ ישראל עצמה. הם התחברו במאבק זה באופן מלאכותי לגורם חיצוני כמו חברת 'עזרא', גורם שלא היה לו כל סיכוי לנצח, מחוסר תמיכה בציבור היהודי בארץ. פרק זה בספרו של פרידמן הוא מן המאלפים ביותר לתיאור גורלו של 'היישוב הישן'. המשבר הכלכלי מתואר בסעיף הנקרא 'ריב הסיוע' (עמ' 121-131), החושף את כל עצבי החלשים של 'היישוב הישן' שנתפקעו במציאות הקשה.

ספרו של פרידמן כתוב באמפתיה, בידי מי שמכיר היטב את הנושא. למרות מה שהעלינו בראשית הדברים, זהו ספר היסטוריוגרפי במיטבו, שלא הלך שולל אחרי מודלים סוציולוגיים ואנתרופולוגיים בלתי רלוונטיים. הוא פורס בפנינו תמונה מורכבת, חיה ודינמית של 'היישוב הישן' האשכנזי עד מלחמת העולם הראשונה. בכך הוא תורם תרומה ראשונית להבנת הגורמים והתהליכים ההיסטוריים שעברו על יישוב זה, שיש בהם כדי להסביר גם את דרכו בשנים הבאות. כמי שאמון על החשיבה ההיסטורית ההתפתחותית, הלך פרידמן מן המאוחר אל המוקדם, מספרו הראשון, העוסק בתקופה המנדטורית, לספרו הנוכחי החוקר את התקופה הקודמת. וכך הוא יצר מסכת שלמה של תולדות 'היישוב הישן' בתקופה המודרנית, מבנהו ומוסדותיו, בעיקר בירושלים. שני ספריו אלה של פרידמן הם ספרים קלאסיים לתולדות 'היישוב הישן' בארץ ישראל במאה הכ'.

יוסף שלמון